

Історія релігій в Україні

УДК 93/94(262.1)

В. І. Любащенко

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ І МОСКОВСЬКИЙ КНЯЗЬ: ПОЛІТИЧНІ МОТИВИ КАНОНІЗАЦІЇ ПЕТРА (РАТЕНСЬКОГО)

У статті аналізуються причини висвячення Петра (Ратенського) на київського митрополита, його конфлікту з великим князем Михаїлом Ярославичем і зближення з московським князем Іваном Даниловичем (Калитою). Автор доводить, що приїзд митрополита Петра до Москви і його канонізація були ініційовані Іваном Калитою з метою політичного піднесення Московського князівства. Однак цей приїзд не був перенесенням митрополичої кафедри.

Ключові слова: Київська Церква, митрополит Петро, Іван Калита, канонізація.

Середина XIII – початок XIV ст. – драматичний період в історії Київської митрополії. Руїнація Києва і перенесення архиєрейського двору до Владимира підготували радикальні політичні і церковні події в Русі-Україні. Партикулярні прагнення галицько-волинських і литовських володарів призвели до утворення Галицької і Литовської митрополій, піднесення заліських князів – до посилення конкуренції руських князівств за першість у посткиївському геополітичному просторі.

Заснування Галицької митрополії¹, датоване в історіографії 1303 роком, пов'язують з рішенням галицького князя Юрія Львовича, незадоволеного переїздом київського митрополита Максима (1283–1305) до суздальського Владимира, що ускладнювало його нагляд південними і південно-західними єпархіями. У 1305 р., майже одночасно з Максимом, помер перший галицький митрополит – грек Нифонт. І Юрій Львович ініціював заміщення цієї кафедри, відіславши до патріарха свого ставленика – ігумена Ратського монастиря Петра († 1326). Існування кількох митрополій порушувало канонічно встановлені кордони Київської Церкви й ускладнювало не лише релігійні, а, насамперед, – політичні відносини Константинополя з Руссю. Східна імперія ромеїв у своєму протистоянні з католицьким Заходом була зацікавлена у мирі з Ордою й не заохочувала сепаратистських настроїв руських князів. Відтак, константинопольський патріарх Афанасій (1289–1293, 1303–1309), який прихильно зустрів ігумена Петра, висвятив його на київську кафедру. При цьому патріарх відхилив кандидатуру владимирського ігумена Геронтія – протеже тверського князя Михаїла Ярославича, який з 1304 р. посідав великокняжий стіл у Владимиро-Суздальській Русі.

І. Назарко вважав, що патріарх спочатку висвятив Петра на галицького митрополита, а потім також і на київського [1, с.141]². Є. Голубінський зазначив суперечливість документальних повідомлень про висвячення Петра [5, с.103–105]. Та більшість дослідників заперечують факт подвійної хіротонії і переконані, що патріарший собор, зіставивши дві кандидатури, визнав Петра гідним керувати не лише західноруськими єпархіями, а й усією Київською Церквою. На думку М. Тихомирова, патріарх Афанасій, скориставшись приїздом Петра, “вирішив за краще повернутися до старого порядку церковного управління” [6, с.56]. Й. Мейєндорф назвав такі дії Афанасія віртуозною дипломатією [7, с.108]. Зрештою, з обранням на київську кафедру Юрієвого протеже і, до того ж, – вихідця з галицько-волинського регіону патріарх міг сподіватися на надійне піклування Петра місцевими церквами і паствою.

І дійсно, своє повернення на Русь у 1308 р. новий київський митрополит розпочав з Галицько-Волинської землі. Цей факт, можливо, став підставою назвати Петра другим серед галицьких митрополитів у грамоті 1370 р., якою польський король Казимир III звернувся до константинопольського патріарха Філофея Коккіна (1353–1354, 1346–1376)³. Однак Галицька митрополія за Петрового пастирства нічим не виявила себе як окремих церковний центр⁴. Тому, за Макарієм (Булгаковим), плани Юрія Львовича

¹ У першій половині XIV ст., маючи осідок у Галичі, обіймала Володимирську, Луцьку, Холмську, Перемишльську і Туровську єпископії.

² Цей погляд непоодинокий [2, с.217, 221, 227; 3, р.21–23; 4, с.198–215].

³ Текст грамоти [8, с.125–128].

⁴ За однією версією, Петро залишив у Галичі свого намісника, або вікарія, в особі Гавриїла, “доручивши йому на тих чи інших умовах завідування усіма південноруськими єпархіями” [2, с.222]. За іншою – Гавриїл “можливо був галицьким митрополитом” [6, с.67]. На думку Ю. Пелеша, його призначив галицький князь Юрій-Болеслав Тройденевич, і Гавриїл перебував у статусі митрополита впродовж 1326–1329 рр. [9, с.283]. Серед галицьких

“сповнилися лише наполовину” [10, с.849]. Щоправда, важко спрогнозувати, які дії у відповідь на рішення патріарха міг вчинити князь Юрій: його смерть фактично співпала з поверненням Петра. Останній же, будучи главою усієї Київської Церкви, мав зайняти тодішній митрополичий стіл. Отже, відвідавши Волинь і Київ, він 1309 р. виїхав до Владимира – місце поховання свого попередника та офіційну резиденцію великого князя Михайла Ярославича.

Прибувши до Владимира, митрополит одразу потрапив у немилість до великого князя, який не бажав миритися зі своєю поразкою. І більшу частину свого першосвятительського служіння Петро провів у поїздах. Тому, мабуть, його пастирська діяльність у літописних і житійних текстах¹ викладена фрагментарно. Джерела головну увагу приділили протистоянню Петра з князем Михаїлом, його синами і церковною верхівкою Твері. Виглядає так, що Михаїл Ярославич не припиняв конфлікту з митрополитом аж до своєї загибелі. Не полишаючи планів зведення на київську кафедру своєї людини, князь дозволив кампанію з дискредитації Петра Ратенського. Можливо, її ініціював сам Михаїл, можливо – тверський єпископ Андрій, син литовського князя Горденя Давидовича, який в середині XIII ст. правив у Полоцьку.

Дехто з дослідників вважає: єпископ Андрій уміло підіграв князю неприязнь до Петра через те, що той був галицьким кандидатом [13, с.107]. А ось у “Житті” Прохора проглядається натяк на те, що ворожість Андрія мала меркантильну мотивацію. Адже у своїх частих поїздах митрополит чинив нагляд за фінансовим станом єпархій, їх відрахуваннями на користь свого двору. Будучи одночасно єпископом Києва і Владимира, він повністю користувався їхнім церковним майном². Митрополитові належало також кілька видів церковних податків, зокрема судові мито. Глава Церкви отримував постійний дохід від єпископів, які при поставленні обіцяли справно виплачувати усі мита митрополичому престолу [7, с.112]. Йдеться і про прийняту у Київській Церкві ще до Петра практику сплати при цьому семи гривень податку до казни архиєрейського дому.

Останній факт узяли на озброєння організатори собору, скликаного у Переяславлі 1311 р. з метою звинувачення Петра у симонії. Крім єпископа Андрія, з вищих духовних осіб тут був присутній лише ростовський єпископ Симеон. Більшість учасників склали рядові священики, ігумени, а ще більше – князі та бояри на чолі з юними синами Михаїла (який тоді, за житійними текстами, перебував у Золотій Орді). Джерела підкреслюють надзвичайно бурхливий перебіг собору й активність світських учасників в обговоренні важливого канонічного питання. Це, а також відсутність на соборі інших владик, ставить під сумнів його легітимність; до того ж, митрополит міг підлягати лише патріаршому судові. Зазначене підтверджує висновки істориків про інспірацію собору, а, радше, князівського з'їзду [15, с.231], самим Михаїлом. Однак Петра підтримали московські князі Юрій Данилович і його молодший брат Іван (на прізвисько Калита³, що був тоді володарем Переяславля).

Ще до цього єпископ Андрій надіслав скаргу патріарху з викладом “злочину симонії”, який закидав Петрові. Князь Михаїл звинуватив Петра у невизнанні законів про шлюб і дозволі шлюбу у шостому ступені спорідненості. Патріарх скерував на Русь свого представника для з'ясування ситуації на місці. Та, вивчивши матеріали собору, патріарший суд не визнав протизаконності дій митрополита: у Константинополі плата за поставлення на церковні посади, хоча й не визнавалась офіційно, була річчю звичною, а патріарха Нифонта I (1310–1314) самого звинуватили у симонії. Відомо, що патріархи при поставленні митрополитів отримували значні “підношення”. За припущенням Й. Мейєндорфа, київський митрополит сплачував патріарху податок на зразок того, який отримував від своїх єпархій. Попри виправдання Петра, Михаїл Ярославич не припиняв спроб його повалення. Відомим є листування князя з патріархом Нифонтом і

митрополитів, названих польським королем Казимиром III, Гавриїл згаданий якраз після Петра. Однак це гіпотетичне митрополитство, за відсутності офіційного рішення щодо нього у Константинополі (адже в актах патріархату за 1315–1402 рр. ім'я Гавриїла не вказане), могло бути лише номінальним.

¹ Йдеться про Новгородські I і IV, Типографський, Симеонівський, Воскресенський літописи, Московське зведення кінця XV ст., Рогозький літописець, які розкривають, головню, владимирський і московський періоди життя митрополита. Його перебування у Галицько-Волинській землі і перипетії, пов'язані з поїздкою до Константинополя, більш повно викладено в агіографічній літературі. Збереглося кілька редакцій “Життя” Петра Ратенського. Першу повну редакцію, написану доволі стисло і сухо у 1326–1327 рр., одразу після смерті Петра, більшість істориків атрибує ростовському єпископу Прохору, який був ставлеником митрополита. Хоча авторство цього тексту донині дискутується [11, с.59–79]. Другу – повну і розлогу редакцію (датовану 1378–1381 рр.) написав митрополит київський і всієї Русі Кипріян (1390–1406) на основі твору Прохора і живих ще свідчень про Петра у Галицько-Волинській землі і Москві. У статті цитуємо найповнішу редакцію Кипріяна з Мінеї службової за грудень (кінець XIV ст.), яка зберігається у рукописному фонді Харківської наукової бібліотеки [12, с.205–215].

² Так, на початку XIII ст. митрополитові належали значні земельні наділи у межах Києва, Владимира і Суздаля. Ханські ярлики святителів Максима і Петра перелічують митрополиче добро – землі, міста, волості, села, ліси, угіддя тощо, підтверджуючи усі дари, отримані від світських володарів. Успадкувавши володіння Максима, Петро істотно збільшив їх новими придбаннями. Зокрема, – купив місто Олексин з волостями та усіма угіддями. Руські князі були зацікавлені в обдаруванні митрополитів, сподіваючись на їхню підтримку. Подібну практику широко застосовували московські князі [14, с.48, 54–56].

³ За одним припущенням, від звичаю носити зі собою гаманець для роздачі милостині, іншим – за скупість і жадобу до грошей.

скерування до нього ченця Акіндіна з новими викривальними матеріалами¹. Та своєї мети Михаїл знову не досяг. “Безсумнівно, що митрополит зовсім не був винний у висунутих проти нього звинуваченнях... інакше великий князь... не допустив би його оправдин” [5, с.108].

Переяславський собор мав серйозні наслідки для митрополита й усієї Київської Церкви. Переконавшись у недружності Твері, Петро шукав підтримки московських князів, які виборювали у свого дядька Михаїла великокняжий стіл. У 1311 р. Петро не тільки відмовився благословити військо, очолюване юним Михаїловим сином Дмитрієм, що вирушило проти Юрія Даниловича, а й застосував до Дмитрія право церковного відлучення. Маємо тут перший в історії Київської митрополії випадок церковного відлучення за політичними міркуваннями, чим свого часу ще один виходець з Галицько-Волинської Русі – київський митрополит Кирило II (1242–1281) лише лякав новгородців.

За умов боротьби між двома княжими гілками Петро зробив митрополиту резиденцію у Володимирі союзницею Москви. Хоча при цьому він виявив милосердя до свого опонента – єпископа Андрія, якого привселюдно простив, залишивши йому Тверську єпархію (щоправда, за нез'ясованих обставин той 1316 р. змушений був піти у монастир). “В інших випадках, – писав М. Карамзін про Петра, – цей смиренний архипастир міг бути і суворим” [17, с.189]. Так, 1312 р. він позбавив сану (можливо, за опозицію митрополитові [18, с.158–159]) сарайського єпископа Ізмаїла, призначивши свого кандидата Варсонофія [19, с.354]. Митрополит рішуче припинив діяльність еретика Сеїта, який проповідував мусульманство (сеїтами на Русі називали ісламських учителів) і заперечував чернецтво. Його Петро переміг у диспуті на тому ж Переяславському соборі. Цей випадок набув широкого розголосу. Церковна історія ототожнює Сеїта з новгородським протопопом, за яким пішли інші ченці, що вийшли з монастирів і одружилися. Різка реакція митрополита на такі дії була логічною у контексті тієї боротьби, яку вели митрополити проти церковно-автономних прагнень Новгорода, поширених тут язичництва і вільнодумства. Аби зупинити подальший розвиток ересі, Петро наклав на Сеїта анафему. За Г. Карповим, Сеїт був наблизений до тверського єпископа Андрія, який виступив на його захист [20, с.8].

У 1313 р. Петро і великий князь Михаїл відбули до юного хана Узбека (першого магометанина серед золотоординських володарів). Маючи підтримку в особі Юрія Даниловича (який наблизився до хана, одружившись 1315 р. з його сестрою), митрополит був прийнятий у Сараї досить прихильно, чого не скажеш про Михаїла Ярославича. Неприязне ставлення до нього Узбека призвело, врешті, до загибелі великого князя 1318 р. Його страта непривабливою тінню впала на московських князів². Історичні джерела не ставлять в один ряд загибель Михаїла і його конфлікт з Петром. Однак, на думку П. Соколова, цей факт також міг вплинути на рішення Узбека. В усякому разі, очевидним є те, що під час перебування в Орді митрополит прагнув забезпечити себе від подальших утисків з боку Михаїла. Опосередкованим свідченням цього є ярлик, отриманий 1313 р. від хана, що мав доповнення порівняно з ярликами Кирила і Максима. За ним, усі священники і церковні люди в усіх життєвих справах, навіть за кримінальні вчинки, підлягали лише митрополитові судові, а церковна ієрархія оголошувалась недоторканою³.

Наведені приклади показують Петра сильним особистістю, справжнім політиком, здатним своїм святительським авторитетом впливати на світських володарів і церковну ієрархію. Діючи подекуди у візантійському дусі (на що штовхали його життєві обставини і хід історичних подій), Петро переслідував не лише власні інтереси (що є цілком природним), а й загальноцерковні.

Петрові доводилось діяти в складних політичних обставинах: державна руїна, небувале загострення князівської боротьби за владу, постійне протистояння з великим князем. Літописи під 1310 р. відзначають смертельну небезпеку, в яку потрапив Петро у Брянську під час збройного конфлікту між місцевим князем Святославом і його племінником Василієм. А ще на початку XIV ст. Залісся пережило кілька руйнівних природних лих і масових епідемій. Нова небезпека для Київської Церкви прийшла від литовських князів. За вимогою Гедиміна імператор Андронік II Палеолог (який шукав з Литвою політичного союзу) і патріарх Йоан Глікис (1315–1319) у 1315 або 1317 рр. дозволили Литовську митрополію. Її глава Феофіл (1315/1317–1330) мав резиденцію у Новогрудку, йому певний час підпорядковувалися половецький і, можливо (за припущенням Є. Голубінського, О. Павлова, Й. Мейендорфа), туровський єпископи.

Цікаво, втім, що історичні джерела обходять мовчанням реакцію митрополита Петра на рішення Константинополя, яке знову загрожувало єдності Київської митрополії. Але не забуваймо, що Петро не тільки очолював найбільші єпархії – Київську і Владимирську. Йому підкорялося усе православне духовенство на півночі Русі, у Галицько-Волинській землі⁴ і Литві¹. Отримавши 1308 р. виняткові

¹ Авторство цих звинувачень належало Акіндіну, який у своєму “Написанні” використав, канонічний трактат XIV ст. “Власфімія”, в якому платня за висвячення на священство отримала гостру критику [16, с.66–73]. Не виключено, що і “Власфімія” вийшла з оточення тверського князя для засудження Петра. Текст “Написання” [8, с.150–158].

² Своїми войовничістю, підступною боротьбою за великокняжий стіл, брутальним ставленням до інших князів Юрій Данилович набув недоброї слави. “Георгій своєю чорною душею заслужив всезагальну ненависть” [17, с.191], “Московський князь Юрій Данилович, особа... абсолютно по-маккіавелівськи безпринципна” [13, с.107]. А ось Іван Калита змальований у джерелах миролюбним, дипломатом, будівничим; хоча в багатьох випадках він діяв не менш рішуче і грізно, а в російській історіографії постає як спритний політик. Його позитивні риси названі в “Житіях” тією причиною, що особливо привернула до нього митрополита. Однак, зрозуміло, їхнє зближення мало обопільну прагматичну вигоду.

³ Текст грамоти [21, с.112–113; 22, с.467]. Водночас, автентичність цього ярлика спростовується [23, с.70–85; 24, с.82].

⁴ Відомим є факт приїзду до Москви перед смертю Петра луцького єпископа Феодосія, який взяв участь у похороні митрополита. На думку Макарія (Булгакова), Феодосій прибув “у справах єпархіальних”. П. Соколов вважав, що

повноваження на керування усією безмежною Київською митрополією, Петро, дійсно, міг почуватися духовним главою “численного народу”, попри перебування своєї пастви у різних, часто ворогуючих між собою князівствах.

Чи не найзагадковішою сторінкою життя Петра є його переїзд до Москви, який більшість істориків, ґрунтуючись на “Житті” Кипріяна, пов’язують з рішенням митрополита зробити це місто своєю новою резиденцією. У розповіді Кипріяна Петро, відвідуючи Івана Калиту у Москві, настільки полюбив її, що вирішив переселитися сюди з усім своїм причтом. І нібито це рішення йшло від самого Петра, який побачив у Москві новий центр Русі. У Петрові уста Кипріяна вклав пророцтво про майбутню велич і могутність Москви, звернуто до Івана Даниловича: “Аще мене, сыну, послушаеши и храм пресвятое Богородици въздвигнеши въ своем граде, и самъ прославившися паче инех князий, и сынове и вьнуци твои в роды, и град съ[й] славен будет в всех градах Русских, и святители поживут в нем, и възьдут “руки его на плеща враг его”, и прославится Бог в немь”. Цікаво, що ці слова відсутні в “Житті” Прохора, а їхній пафос цілком відповідає стилю і політичним намірам Кипріяна.

Натомість більшість церковних істориків продовжують іти за житійною традицією. Відтак, і переїзд митрополита до Москви, і побудову її першого кам’яного храму – собору Успення Богородиці, і поховання у ньому Петра (що мало би підтвердити офіційну версію про перенесення митрополичої кафедри) вони подають як власну ініціативу святителя². Чимало світських істориків вважають: Петро дійсно приїхав до Москви (яка не мала свого єпископа), але зробив це внаслідок намовлянь Івана Калити. Не забуваймо, що останній жив здебільшого у Переяславлі, й лише після смерті брата Юрія заступив його на московському князінні. Тільки відтоді Петро міг звернути увагу на Москву³. А перше реальне свідчення про його перебування тут маємо з 1325 р., коли він відспівував трагічно загиблого Юрія⁴.

Безсумнівно й те, що саме Іван Данилович запропонував Петрові залишитись у Москві, створивши для нього привабливі умови (“упокоїв його старість” [20, с.28]). Князь добре розумів те значення, яке мало перенесення митрополичого двору. Утвердження митрополита в Москві давало їй “вигляд столиці всієї Русі, адже єдність останньої підтримувалась в той час єдиним митрополитом” [31, с.222]. І не просто вигляд: окрім політичної (піднесення московського князя, посилення його авторитету в очах Заходу і Золотої Орди) і церковної вигоди (підтримка Константинополя), йшлося також про матеріальний зиск. С. Соловйов підкреслює факт збагачення Москви після набуття статусу церковного центру. До цього ж місто було “нікчемним” (І. Гумецький) провінційним поселенням. Нагадаємо, що до переїзду Петра у Москву Іван Данилович залишався удільним князем: після смерті його брата великокняжий стіл перейшов до Михаїлового сина Олександра. Тому Іван Калита був кровно зацікавлений у союзі з митрополитом. Руйнуючи церковну міць Володимира, той руйнував водночас могутність великого князя. Зацікавлений був і Петро з огляду на чергове піднесення тверських князів.

Однак чи мав Петро намір офіційно оголосити Москву новою резиденцією київських митрополитів? Сумнів викликає вже той факт, що саме він зніціював будову тут першого кам’яного собору і заповів себе у ньому поховати. Адже офіційним місцем поховання київських митрополитів були Київ чи Владимир. І не тільки за Петра, а й за його наступників на київській кафедрі митрополича адміністрація довгий час залишалась у Володимирі [5, с.38–39; 32, с.328]⁵.

протеже цього луцького владики був архимандрит Феодор, якого Петро, за першою редакцією “Житія”, “воименован на митрополюю”. І ніби цей Феодор і став майбутнім галицьким митрополитом (початок 1340-х – 1347). Тому приїзд Феодосія був спричинений “справою заміщення Галицької митрополії” [15, с.262–263]. Симптоматично, що згадка про цей візит є у “Житті” Прохора, але відсутня у “Житті” Кипріяна, який після свого утвердження в Москві був зацікавлений у відновленні єдності Київської митрополії. Ким насправді був цей Феодор, історики сперечаються. Відомо, що під час перебування на Волині 1328–1331 рр. київський митрополит Феогност (1328–1353) висвятив галицького єпископа Феодора. Це зазначено у Никоновському літописі [25, с.195–198], свідчення якого підтвердив грецький рукопис другої половини XIV ст., знайдений В. Регелем у папській Ватиканській бібліотеці [26, с.445–463; 27, с.I–XIX]. І вже за Феогноста єпископ Феодор, про якого згадано також у грамоті галицько-волинського князя Юрія II Болеслава 1334 р. до великого магістра Тевтонського ордену Лютера (Лотаря) фон Брауншвейгського, домагався митрополичого столу [6, с.82]. А документи патріаршого собору, що відбувся у Константинополі 1331 р., також вказують на якогось галицького митрополита.

¹ Так, у 1451 р. московський митрополит Йона (1448–1461) довірив своєму намісникові церковне керівництво Вільно, Новогрудка і Гродно, позаяк останні “изъ старины” належали київським митрополитам [8, с.571].

² Наприклад, Т. Барсов вважав, що вибір Петра був зумовлений гарним місцезнаходженням Москви і симпатією до Івана Калити. Тому при кінці свого служіння святитель більше часу проводив у Москві і сам вирішив встановити тут митрополичу кафедру [28, с.427]. Подібне читаємо у П. Полежаєва [29, с.37–38].

³ В. Петрушко вважає: Петро назавжди оселився у Москві вже 1322 р. Однак про його пастирство тут до 1325 р. ніде не згадано. Є дані про рукопокладення у Москві новгородського архієпископа Мойсея, та воно також відбулося 1325 р. чи 1326 р.

⁴ Деякі історики, на основі запису у Новгородському I літописі, доводять, що загибель Юрія Даниловича сталася у листопаді 1325 р., а сам похорон – у лютому 1326 р. [30, с.71].

⁵ Коли 1389 р. московський претендент на митрополичу кафедру Михаїл (Митяй) виїхав до Константинополя за висвяченням, його у дорозі супроводжували володимирські крилошани [33, с.39].

Макарій (Булгаков) подає переїзд Петра як його “особисте переселення, та аж ніяк не перенесення самої митрополичої кафедри” [10, с.850]. Ця думка непоодинокa [34, с.302–303; 35, с.593]. В. Топоров також сумнівається у цьому, як і у тому, що побудову Успенського собору ініціював Петро [36, с.615]. Істориків дивує посліх, з яким Іван Калита почав його будувати у серпні 1326 р.1, хоча церкви зазвичай закладали навесні. А сам Петро був уже хворим і нездатним на подібну масштабну акцію. І, справді, вже у грудні 1326 р. Петро помер, а його труну (у Кипріяна, за заповітом святителя: “Еще же и мои кости в нем положении будут”) поклали у стіну храму. П. Соколов вважав цей запис у Кипріяновому “Житті”, як і Петрове пророцтво, домислами автора [15, с. 258]. Опосередковано підтримав цю думку В. Топоров: саме “Іван Данилович придумав переконати митрополита залишити у нього в Москві хоча би свій прах, аби й інші митрополити мали якісь спонукання мешкати у ній” [36, с.616]. Зусилля Івана Калита виправдались. Уже 1328 р. він здобув велике князіння.

А для досягнення мети Іван Данилович зробив ще один далекоглядний крок – домігся канонізації митрополита. Причому, у такі стислі терміни, які й досі дивують істориків. Канонізація вимагала доведення святості Петра, тому фіксація чудесних зцілень при гробі святителя (адже божественний дар чудотворення є визначальним у прилученні до лику святих) почалася одразу після його смерті і, поза сумнівом, – за наказом князя. Він послав ростовського єпископа Прохора на Владимирський собор 1327 р. Той виступив з листом, в якому перелічувались посмертні чуда, і схилив присутніх до рішення про канонізацію (через кілька місяців після смерті Петра).

Про чуда згадано у “Життях” Прохора і Кипріяна². Останній міг користатися також офіційним зверненням Петрового наступника на київській кафедрі, митрополита Феогноста до константинопольського патріарха Йоана XIV Каліки (1333–1347). Саме звернення також ініціював Іван Калита, який пришвидшував відповідь Константинополя. Тому вже 1339 р. патріарх надіслав митрополиту Феогносту грамоту, якою підтвердив прилучення Петра до сонму святих Київської Церкви. Феогност, не зволікаючи, встановив загальноцерковне шанування святого, надавши йому особливої урочистості, “що було таким бажаним для московських князів з політичних міркувань” [39, с.67]. З цього часу Москва зберігала мощі Петра Ратенського (а ще його ікони, жезл, панагію та ін.) як запоруку свого благоденства.

Митрополит Петро став не просто першим руським святим ієрархом, а першим московським святим. Російська церковна традиція зробила його родоначальником руських першоїєрархів, які вже цілком репрезентували інтереси Москви. Остання відтоді претендувала на статус міста особливої святості, нового православного центру, спадкоємиці киево-руської духовної спадщини. Церковна підтримка дійсно забезпечила швидке піднесення московських князів. Тому не викликає сумніву політична мотивація канонізації. Не випадково тривалий час Петро як покровитель Москви прикликався свідком при оголошенні князівських указів і підписанні політичних угод, при його гробі вінчалися на царство московські володарі. Постає Петра постала своєрідним символом московського самодержавства і була використана для побудови цілого пантеону московських святих [40, с.76; 41]. Його прославлення увійшло не лише до літургійної практики російського православ'я, а й у світську поезію. Свою частку в піднесення культу Петра доклав Іван IV Грозний, який склав на честь митрополита стихирі “Кыми похвальными венцы”, “Придете собори рустии”, “Отче преблаженне святителю Петре”. У цих віршах події XIV ст. змальовані як своєрідна прелюдія концепції “Москва – третій Рим” [42].

Історики відзначили продуману послідовність у діях Івана Калита: підтримка митрополита, його запрошення до Москви, будівництво Успенського собору, поховання у ньому Петра, прославлення його мощів³. До цього додамо канонізацію і написання “Житій” за наказом московських князів (Прохор) або їм на догоду (Кипріян). А, отже, на думку К. Соловйова, “зусиллями Івана Калита і митрополита Петра формується релігійно-політична “московська ідея”, за якою, саме Москва та її правителі обрані Богом для спасіння руської землі” [44]. Висновок дискусійний. Зусилля і справжні наміри московського князя не викликають сумнівів. Однак навряд чи можна пов'язати “московську ідею” з митрополитом Петром. Він дійсно приїхав до Москви, втомлений мандрами і боротьбою з тверськими князями. Все інше за нього – й насамперед рішення про утвердження в Москві митрополичої кафедри – зробили його біографи, а також церковні перекази і політична історія.

Наведений ряд подій доповнимо ще однією – приїздом на Русь 1328 р. нового київського митрополита, грека Феогноста. Він одразу поселився у Кремлі (тому, на думку деяких авторів, датою перенесення митрополичої резиденції слід вважати 1328 рік), засвідчуючи цим остаточний вибір Константинополя на користь Москви [45, с.3–12; 46, с.229]⁴. Цікаво, що чи не найактивніше проявив себе Феогност протидією партикулярним настроям у західноруських єпархіях, які відновились після смерті Петра. Своєю боротьбою проти Галицької митрополії Феогност нібито очищав пам'ять про Петра (можливо і не прямо) від усього, що могло поставити під сумнів його новий образ – образ “натхненника” московської державності.

¹ Ця дата також дискутується в історіографії.

² А у “Слові похвальному святителю Петру” Кипріян оповів про свою тяжку хворобу у Константинополі, яку він переміг лише молитвами до Петра. Тому “понеже тебе предстателя Руськаа земля стяжа, славный же град Москва честна твоя мощи, яко же некое ськровище, честно съблюдает, и яко же тебе живу” [37, с.96–107]. За іншою версією, автором “Слова” був Пахомій Логофет [38, с.34].

³ Тож “підготовка до “освячення” Москви велась фундаментально” [43, с.95].

⁴ “Спір між Москвою і Твер'ю за першість був вирішений на користь Москви уже тоді, коли наступник Петра, митрополит Феогност... остаточно утвердив своє місцеперебування у Москві” [47, с. 226].

З огляду на зазначене, сумнівно, що саме Петро Ратенський був інспіратором нового вектору в історії Київської Церкви. Він своєю діяльністю лише відгукнувся на глибинні політичні зміни, які знайшли відображення у церковному житті. Ці зміни руйнували стару Київську Русь святого Володимира й народжували нову Русь, в якій відцентровані тенденції готували ґрунт для появи молодих незалежних держав.

Джерела та література

1. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960) / І. Назарко // Записки Чина св. Василія Великого. – Рим, 1962. – Сер. 2, секц. 1, т. 13.
2. Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века / А. С. Павлов // Русское обозрение. – Москва, 1894. – Т. 27, май.
3. Stasiw M. Metropolita Haliciensis (eius historia et juridica forma) / M. Stasiw // *Annalecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. – Roma, 1960. – Ser. 2, sec. 1, vol. 12.
4. Барабанов Н. Д. Византия и Русь в начале XIV в. (Некоторые аспекты отношений патриархата и митрополии) / Н. Д. Барабанов // *Византийские очерки*. – Москва, 1991.
5. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви / Е. Е. Голубинский. – Москва, 1900. – Т. 2, первая половина тома.
6. Тихомиров Н. Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование / Н. Тихомиров. – Санкт-Петербург, 1896.
7. Мейендорф И. Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке / И. Мейендорф. – Париж, 1990.
8. Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 // *Русская историческая библиотека*. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 6. Приложения.
9. Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom / J. Pelesz. – Vienna, 1878. – Т. 1.
10. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви / Макарий (Булгаков). – Москва, 1995. – Кн. 3, т. 4.
11. Кучкин В. А. Сказание о смерти митрополита Петра / В. А. Кучкин // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – Москва; Ленинград, 1962. – Т. 18.
12. Прохоров Г. М. Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприана / Г. М. Прохоров // Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1978. – Ленинград, 1979.
13. Петрушко В. И. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества / В. И. Петрушко. – Москва, 2007.
14. Горчаков М. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988–1738) / М. Горчаков. – Санкт-Петербург, 1871.
15. Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века / П. Соколов. – Киев, 1913.
16. Кучкин В. А. Источники “Написания” Мниха Акиндина / В. А. Кучкин // *Археографический ежегодник за 1962 г.* – Москва, 1963.
17. Карамзин Н. История государства Российского / Н. Карамзин. – Москва, 2008. – Кн. 1, т. 4.
18. Вернадский Г. В. Монгольское иго в русской истории / Г. В. Вернадский // *Евразийский временник*. – Париж, 1927. – Кн. 5.
19. Приселков М. Д. Троицкая Летопись. Реконструкция текста / М. Д. Приселков. – Москва; Ленинград, 1950.
20. Карпов Г. Очерки из истории российской церковной иерархии / Г. Карпов. – Москва, 1865.
21. Григорьев В. В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству / В. В. Григорьев. – Москва, 1842.
22. Черепнин Л. В. Памятники русского права / Л. В. Черепнин. – Москва, 1955. – Т. 3.
23. Соколов П. Подложный ярлык Узбека митрополиту Петру / П. Соколов // *Русский исторический журнал*. – Петроград, 1918. – Кн. 5.
24. Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X–XV вв. / С. М. Каштанов. – Москва, 1996.
25. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 10.
26. Васильевский В. Г. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике / В. Г. Васильевский // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1888. – № 2.
27. Головацкий Я. Новоткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV столетия / Я. Головацкий // *Литературный сборник Галицко-русской матицы*. – Львов, 1888.
28. Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковью / Т. Барсов. – Санкт-Петербург, 1878.
29. Полежаев П. В. Московское княжество в I половине XIV века. Исторический этюд / П. В. Полежаев. – Санкт-Петербург, 1878.
30. Забелин И. История города Москвы / И. Забелин. – Москва, 1990.
31. Соловьев С. М. Сочинения в восемнадцати книгах / С. М. Соловьев. – Москва 1988. – Кн. 2, т. 3–4.
32. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление) / Б. А. Успенский. – Москва, 1998.
33. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 11.
34. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви / А. В. Карташев. – Париж, 1959. – Т. 1.
35. Nitsche P. Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240–1538) / P. Nitsche // *Handbuch der Geschichte Rußlands*. – Stuttgart, 1981. – Bd. 1.
36. Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре / В. Н. Топоров. – Москва, 1998. – Т. 2.
37. “Слово похвальное иже во святых отца нашего въ ерархох великого чудотворца Петра митрополита всея Руси” // Седова Р. А. Святитель Петр митрополит Московский в литературе и искусстве Древней Руси / Р. А. Седова. – Москва, 1993.
38. Клосс Б. М. Избранные труды / Б. М. Клосс. – Москва, 2001. – Т. 2.
39. Голубинский Е. Е. История канонизации святых в Русской Церкви / Е. Е. Голубинский. – Москва, 1903.
40. Гумецкий И. И. Великий сын Галича / И. И. Гумецкий. – Санкт-Петербург, 1909.
41. Медведев А. А. Русская Православная Церковь в процессе формирования Московского княжества: 1283–1453 гг. / А. А. Медведев: автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Москва, 2006.

42. Владышевская Т. Ф. Отражение русской истории в творчестве древнерусских распевщиков [Электронный ресурс] / Т. Ф. Владышевская // Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru/art/36093.php>
43. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.) / А. С. Хорошев. – Москва, 1986.
44. Соловьев К. А. Великокняжеская легитимность во второй половине XIV в. [Электронный ресурс] / К. А. Соловьев // Международный исторический журнал. – 1999. – № 2 // Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_02/diskussi/1/second/index.html
45. Горский А. А. К вопросу о причинах “возвышения” Москвы / А. А. Горский // Отечественная история. – Москва, 1997. – № 1.
46. Кузенков П. В. Регионы и периферия. Византия и Русь / П. В. Кузенков // Православная энциклопедия. – Москва, 2004. – Т. 8.
47. Тихомиров М. Н. Труды по истории Москвы / М. Н. Тихомиров. – Москва, 2006.

Любашенко В. И. Киевский митрополит и московский князь: политические мотивы канонизации Петра (Ратенского)

В статье анализируются причины хиротонии Петра (Ратенского) на киевского митрополита, его конфликта с великим князем Михаилом Ярославичем и сближения с московским князем Иваном Даниловичем (Калитой). Автор доказывает, что приезд митрополита Петра в Москву и его канонизация были инициированы Иваном Калитой с целью политического возвышения Московского княжества. Но этот приезд не был перенесением митрополичьей кафедры.

Ключевые слова: Киевская Церковь, митрополит Петр, Иван Калита, канонизация.

Lyubashchenko V. I. Kievan Metropolitan and Prince of Moscow: Political Motives of Peter (Raten'sky) Canonization

This article analyzes the reasons for the ordination of Peter (Raten'sky) to Kievan Metropolis, his conflict with the Grand Duke Mikhail Yaroslavich and rapprochement with the Prince of Moscow Ivan Danilovich (Kalita). The author argues that the arrival of Metropolitan Peter to Moscow and his canonization was initiated by Ivan Kalita for the political rise of the Moscow Principality. But this arrival was not transfer of the Metropolitan Department.

Keywords: Kievan Church, Metropolitan Peter, Ivan Kalita, canonization.

УДК 930(477.4)“18/19”

I. I. Ярмошик

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ЯНА ФІЯЛЕКА (1864–1936 рр.)

У статті аналізуються праці польського історика Яна Фіялека, у яких досліджені проблеми історії православної церкви на українських землях упродовж XIV–XVI ст., зокрема доля Галицької митрополії, православних єпископств у часи середньовіччя, ставлення Московського та Константинопольського патріархатів до православної церкви на українських землях, звернуто увагу й на інші дослідницькі праці науковця з історії католицького костюлу в Речі Посполитій.

Ключові слова: Я. Фіялек, православна церква, релігійні відносини, історичні дослідження.

У науковому доробку польських авторів знайдемо чимало важливих досліджень різноманітних проблем українського минулого. Це пов'язано з тісним переплетінням історичних долей українських земель та Речі Посполитої, що обумовило чимало спільних сторінок нашого минулого. У польській історіографії створено значний масив праць з історії населених пунктів, козацтва, господарських занять, освіти та культури наших земель. Важливою проблемою, яка привертала увагу польських дослідників, були релігійні стосунки на українських теренах Речі Посполитої. У першу чергу автори звертали увагу на долю уніатської церкви та її стосунки з православною (дослідження К. Левицького, Е. Ліковського, К. Ходиницького, В. Томкевича). Окрім того є чимало досліджень присвячених становичу православної церкви у другій половині XVI ст., напередодні укладення Берестейської унії (Ю. Бартошевич, А. Прохаска).

Ці наукові праці певною мірою аналізувалися вітчизняними істориками у зв'язку із творчими завданнями їх досліджень. У монографії М. Довбищенка [1, с. 42–54] частково згадуються дослідження польських авторів з історії релігійних рухів. Відомості про доробок польських істориків релігійних відносин в Україні знайдемо у книзі Л. Баженова [2]. Все ж проблема дослідження польськими авторами релігійних стосунків на українських теренах іще не була предметом спеціального історіографічного аналізу.

Відомим дослідником історії православної та католицької церков у середньовічній Речі Посполитій був Ян Непомуцен Фіялек (1864 – 1936 рр.). Його науковий доробок іще не знайшов належного відображення у вітчизняній історіографії. Про деякі його праці автор цієї статті згадав у своїй монографії [3, с. 357–359]. Біографічні замітки про життєвий шлях історика знайдемо у збірнику «Portrety uczonych polskich» авторства Адама Ветулані (котрий був студентом Я. Фіялека) [4] та у довіднику «Słownik historyków polskich» (Марія Вєжбицька) [5].

Я. Фіялек народився у Погвіздові поблизу м. Бохня. Освіту розпочав у загальній школі м. Бохня, потім навчався у Краківській гімназії св. Анни. Продовжив освіту у духовній семінарії у Тарнові, вищу освіту здобував у Римі, у Григоріанському папському університеті та у лицей св. Аполінарія, де захистив докторат із канонічного права. Під час проживання в Римі працював у Ватиканських архівах палеографом-архівістом, що дало йому перше знайомство із архівними документами з історії церкви. Завершував освіту у